VIDYABHARATI
Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2319-4979

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या विचारविश्वातील कृषी, विज्ञान आणि पर्यावरणीय जाणीवा : मराठी वाङ्मयाच्या आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनातून अभ्यास

डॉ. शांतरक्षित विश्वासराव गावंडे
प्राध्यापक, मराठी विभाग, नेहरु कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
नेरपरसोपन, जि. यवतमाळ

प्रविण विनायकराव देशमुख
संशोधक, नेहरू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय नेरपरसोपंत, जि.यवतमाळ
pravindeshmukh9766@gmail.com

सारांश
डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख (१८९८–१९६५) हे विसाव्या शतकातील महाराष्ट्राच्या सामाजिक, शैक्षणिक, कृषी आणि सहकार क्षेत्रातील अग्रगण्य विचारवंत आणि समाजकार्यकर्ते होते. शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे, कृषी ही ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची मूलभूत शक्ती आहे आणि शेतकऱ्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, सहकार व संघटनात्मक प्रयत्न आवश्यक आहेत, या व्यापक भूमिकेतून त्यांच्या कार्याचे आकलन करता येते. त्यांनी एडिनबर्ग व ऑक्सफोर्ड येथे उच्च शिक्षण घेतले आणि पुढे शिक्षण, कृषी व सहकार क्षेत्रांत महत्त्वपूर्ण कार्य केले. १९५२ ते १९६२ या कालखंडात ते केंद्र सरकारमध्ये कृषिमंत्री होते. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्याचा अभ्यास केवळ राजकीय किंवा सामाजिक इतिहासाच्या चौकटीत न करता मराठी वाङ्मय, कृषिविज्ञान, ग्रामीण समाजशास्त्र आणि पर्यावरणीय विचार यांच्या परस्परसंबंधातून करणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत लेखात त्यांच्या शैक्षणिक व कृषिविषयक कार्याचा आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यांच्या विचारविश्वात शिक्षण, विज्ञान, कृषी, ग्रामीण विकास, सहकार आणि शेतकरीकल्याण यांचे परस्परसंबंध दिसून येतात. आजच्या संदर्भात त्यांच्या कार्याचे पुनर्वाचन करताना शाश्वत शेती, जलसंधारण, मृदासंवर्धन, नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि पर्यावरणीय संतुलन या संकल्पनांशी त्याचा संबंध तपासता येतो. महाराष्ट्र शासनाने २०१८ मध्ये सुरू केलेले 'डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक/नैसर्गिक शेती मिशन' हे त्यांच्या विचारांचे समकालीन प्रतिबिंब आहे. त्यामुळे पंजाबराव देशमुखांच्या कार्याचा अभ्यास हा केवळ ऐतिहासिक पुनर्विचार न राहता समकालीन कृषी व पर्यावरणीय प्रश्नांच्या आकलनासाठीही उपयुक्त ठरतो.
मुख्य शब्द : *डॉ. पंजाबराव देशमुख, कृषीविषयक विचार, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, पर्यावरणीय जाणीवा, मराठी वाङ्मय, आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन, शाश्वत ग्रामीण विकास.*

१. प्रस्तावना

मराठी वाङ्मयाची परंपरा ही केवळ साहित्यनिर्मितीची परंपरा नसून सामाजिक परिवर्तन, ज्ञानप्रसार, विवेकशीलता आणि समाजजागृतीचीही परंपरा आहे. संतवाङ्मयापासून आधुनिक मराठी साहित्यापर्यंत समाजजीवनातील विविध प्रश्न साहित्याच्या केंद्रस्थानी आले आहेत. शिक्षण, कृषी, श्रम, ग्रामीण जीवन, सामाजिक विषमता, विज्ञाननिष्ठा, निसर्ग आणि पर्यावरण यांसारख्या विषयांचे साहित्याशी असलेले नाते त्यामुळे महत्त्वाचे ठरते.

या संदर्भात डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख यांच्या कार्याचा विचार केला असता त्यांचे व्यक्तिमत्त्व अनेक ज्ञानशाखांना जोडणारे असल्याचे दिसून येते. एडिनबर्ग व ऑक्सफोर्ड येथे उच्च शिक्षण घेतल्यानंतर त्यांनी शिक्षण, कृषी आणि सहकार क्षेत्रांत कार्य केले. १९५२ ते १९६२ या कालखंडात त्यांनी केंद्र सरकारमध्ये कृषिमंत्री म्हणून जबाबदारी सांभाळली.

शिक्षणाच्या प्रसारासाठी त्यांनी श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून कार्य केले. शेतकरीहितासाठी भारत कृषक समाजाच्या उभारणीत योगदान दिले. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा केंद्रबिंदू केवळ प्रशासन किंवा राजकारण नसून शिक्षण, ग्रामीण समाज आणि कृषी विकास यांच्याशी संबंधित व्यापक सामाजिक परिवर्तन होता.

पंजाबराव देशमुख यांच्या विचारविश्वाचा अभ्यास करताना शिक्षण, कृषी, विज्ञान, ग्रामीण समाज, सहकार आणि पर्यावरण यांना स्वतंत्र विभाग मानण्याऐवजी त्यांच्यातील परस्परसंबंध समजून घेणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत अभ्यासाची दिशा याच आंतरविद्याशाखीय भूमिकेवर आधारित आहे.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे

- डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या शैक्षणिक व कृषिविषयक विचारांचा अभ्यास करणे.
- त्यांच्या विचारविश्वातील विज्ञाननिष्ठ आणि कृषिविकासाभिमुख दृष्टिकोन स्पष्ट करणे.
- त्यांच्या कार्याचा पर्यावरणीय विचारांशी असलेला संबंध तपासणे.
- त्यांच्या चरित्रपर व वैचारिक वाङ्मयाचे आंतरविद्याशाखीय पद्धतीने आकलन करणे.
- मराठी वाङ्मय, कृषिविज्ञान आणि पर्यावरणीय अभ्यास यांच्या परस्परसंबंधांचा शोध घेणे.

३. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अभ्यासासाठी वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक आणि आंतरविद्याशाखीय संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या जीवनकार्याविषयी उपलब्ध शासकीय व संस्थात्मक माहिती, संशोधनपर साहित्य, चरित्रात्मक संदर्भ आणि कृषीविषयक अभ्यास यांचा आधार घेण्यात आला आहे.

प्राथमिक व दुय्यम साधनांच्या साहाय्याने त्यांच्या शिक्षणविषयक कार्याचा, कृषीविषयक भूमिकेचा, शेतकरी संघटनात्मक प्रयत्नांचा आणि ग्रामीण विकासाच्या दृष्टिकोनाचा अभ्यास करण्यात आला. त्याचबरोबर त्यांच्या कार्याचा आधुनिक पर्यावरणीय संकल्पनांशी तुलनात्मक संबंध जोडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

इतिहास, मराठी वाङ्मय, कृषिविज्ञान, समाजशास्त्र आणि पर्यावरणशास्त्र या ज्ञानशाखांच्या संकल्पनांचा परस्परसंबंध लक्षात घेऊन त्यांच्या विचारविश्वाचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

४. साहित्याचा आढावा

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्याचा विविध अंगांनी अभ्यास करणारे साहित्य उपलब्ध आहे. त्यांच्या शैक्षणिक कार्यावर संशोधनपर लेखन झाले असून कृषी, ग्रामीण विकास, सहकार आणि शेतकरी संघटन या क्षेत्रांतील त्यांच्या योगदानाचाही अभ्यास करण्यात आला आहे.

जगदीश आर. वटमोडे यांच्या कृषीविषयक अभ्यासात पंजाबराव देशमुख यांच्या कृषीविषयक योगदानाबरोबर ग्रामीण विकास, कृषीपूरक व्यवसाय, शेतकरी आणि ग्रामीण सहकारी संस्थांची गरज यांचा विचार करण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे शरद आर. दवणे यांनी त्यांच्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास केला आहे.

उपलब्ध साहित्याचा विचार करता पंजाबराव देशमुख यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अभ्यास प्रामुख्याने शिक्षण, कृषी, सहकार आणि ग्रामीण विकास या क्षेत्रांच्या संदर्भात झालेला दिसतो. मात्र मराठी वाङ्मय, विज्ञान आणि पर्यावरण या तीन क्षेत्रांना एकत्रित करून त्यांच्या विचारांचे आंतरविद्याशाखीय पुनर्वाचन करण्यास मोठा वाव आहे. प्रस्तुत लेखाची दिशा याच संशोधन-अवकाशातून निश्चित केली आहे.

५. शिक्षण आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन

डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्याचा महत्त्वाचा केंद्रबिंदू शिक्षण होता. शिक्षण हे केवळ व्यक्तीच्या वैयक्तिक उन्नतीचे साधन नसून समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम आहे, अशी त्यांची कार्यदृष्टी त्यांच्या शैक्षणिक उपक्रमांतून दिसून येते.

श्री शिवाजी शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण आणि सामान्य समाजातील विद्यार्थ्यांपर्यंत शिक्षण पोहोचविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केले. कृषीप्रधान समाजाच्या विकासासाठी शिक्षणाचा संबंध केवळ अक्षरज्ञानाशी मर्यादित राहत नाही. माती, पाणी, हवामान, पीकपद्धती, तंत्रज्ञान, बाजारपेठ आणि उत्पादनक्षमता यांचे ज्ञान ग्रामीण समाजासाठी आवश्यक असते.

त्यामुळे कृषीसमाजाच्या विकासासाठी शिक्षण आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांची सांगड घालणे आवश्यक ठरते. या दृष्टीने पंजाबराव देशमुखांच्या शिक्षणविषयक कार्याकडे ग्रामीण समाजात ज्ञानाधारित परिवर्तनाची प्रक्रिया म्हणून पाहता येते.

आजच्या काळात कृषी क्षेत्रासमोरील हवामानातील अनिश्चितता, जलटंचाई, मृदाक्षय आणि जैवविविधतेचे प्रश्न लक्षात घेतले तर शिक्षण, विज्ञान आणि स्थानिक अनुभव यांचा समन्वय अधिक महत्त्वाचा ठरतो. या संदर्भात पंजाबराव देशमुखांच्या शिक्षणविषयक कार्याचे पुनर्वाचन महत्त्वाचे ठरते.

६. कृषी, शेतकरी आणि विज्ञान

पंजाबराव देशमुख यांचे कार्य कृषी क्षेत्राशी अतूटपणे जोडलेले होते. शेतकरी हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू आहे, या भूमिकेतून त्यांनी शेतकरी संघटनात्मक कार्याला चालना दिली. भारत कृषक समाजाच्या स्थापनेत त्यांची भूमिका महत्त्वाची होती.

कृषीविषयक विचार करताना शेतकरी हा केवळ उत्पादन करणारा घटक नसून ज्ञान, तंत्रज्ञान, बाजारपेठ, सहकार आणि नैसर्गिक संसाधने यांच्याशी जोडलेला घटक आहे. त्यामुळे कृषी विकासाचा प्रश्न हा केवळ अर्थशास्त्राचा किंवा राजकारणाचा प्रश्न राहत नाही. त्याला विज्ञान, समाजशास्त्र आणि पर्यावरण यांचीही जोड असते.

आज डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठाशी संबंधित संशोधनामध्ये कोरडवाहू शेती, मृदासंवर्धन, जलव्यवस्थापन, नैसर्गिक संसाधनांचे व्यवस्थापन आणि हवामानाशी सुसंगत पीकपद्धती यांवर भर दिला जातो. या आधुनिक वैज्ञानिक संदर्भामुळे पंजाबराव देशमुखांच्या कृषीविषयक वारशाचा समकालीन संदर्भात अभ्यास करण्याची व्यापक शक्यता निर्माण होते.

शेतकरीविकासाच्या प्रक्रियेत ज्ञान, विज्ञान आणि संघटन यांची भूमिका महत्त्वाची असल्याचे त्यांच्या कार्यातून दिसून येते. त्यामुळे कृषीविषयक त्यांची भूमिका ही उत्पादनवाढीपुरती मर्यादित न राहता ग्रामीण समाजाच्या सक्षमीकरणाशी जोडलेली होती, असे म्हणता येते.

७. कृषी आणि पर्यावरण : अंतर्संबंध

कृषी आणि पर्यावरण हे परस्परावलंबी घटक आहेत. माती, पाणी, हवा, जैवविविधता आणि हवामान या सर्वांचा कृषी उत्पादनाशी थेट संबंध आहे. त्यामुळे कृषी विकासाचा विचार नैसर्गिक संसाधनांच्या शाश्वत व्यवस्थापनाशिवाय पूर्ण होऊ शकत नाही.

विदर्भातील शेती मोठ्या प्रमाणात पावसावर अवलंबून आहे. पावसाची अनिश्चितता, मृदाक्षय, जलव्यवस्थापन आणि नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन ही या प्रदेशातील महत्त्वाची आव्हाने आहेत. डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठाच्या कोरडवाहू कृषी संशोधनात स्थानिक परिस्थितीनुसार जलसंधारण, मृदासंवर्धन, पाण्याचा कार्यक्षम वापर आणि योग्य पीकपद्धती यांना महत्त्व दिले जाते.

या पार्श्वभूमीवर पंजाबराव देशमुखांच्या कृषीविषयक कार्याचे पुनर्वाचन केल्यास ग्रामीण विकासाचा प्रश्न हा नैसर्गिक संसाधनांच्या प्रश्नाशी जोडलेला असल्याचे स्पष्ट होते. त्यांच्या काळातील विचारांना आजच्या 'शाश्वत विकास' किंवा 'पर्यावरणीय संवर्धन' या संज्ञा तंतोतंत लागू करणे योग्य ठरणार नाही. मात्र कृषी, ग्रामीण जीवन आणि नैसर्गिक संसाधने यांच्यातील परस्परसंबंधांच्या दृष्टीने त्यांच्या कार्याचे पुनर्वाचन निश्चितच संशोधनक्षम आहे. महाराष्ट्र शासनाने २०१८ मध्ये सुरू केलेले 'डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक/नैसर्गिक शेती मिशन' हे त्यांच्या विचारांचे समकालीन प्रतिबिंब आहे. या मिशनअंतर्गत सेंद्रिय शेती, नैसर्गिक शेती आणि शाश्वत कृषी पद्धतींना प्रोत्साहन दिले जात आहे.

८. मराठी वाङ्मय आणि पंजाबराव देशमुखांचे विचारविश्व

एखाद्या समाजसुधारकाचे कार्य समजून घेण्यासाठी केवळ ऐतिहासिक कागदपत्रे पुरेशी ठरत नाहीत. चरित्र, स्मृतिलेख, वैचारिक लेख, वृत्तपत्रीय लेखन, सामाजिक साहित्य आणि इतर साहित्यप्रकार यांतून त्या व्यक्तिमत्त्वाची विचारप्रतिमा घडत जाते.

डॉ. पंजाबराव देशमुखांच्या कार्याचा मराठी वाङ्मयाच्या संदर्भात अभ्यास करताना ग्रामीण जीवन, शेतकरी, शिक्षण, सामाजिक परिवर्तन, सहकार आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था या विषयांचा विचार करणे आवश्यक आहे. शेतकरी प्रश्नाला सार्वजनिक चर्चेच्या केंद्रस्थानी आणण्यासाठी त्यांनी केलेले पत्रकारिताविषयक प्रयत्नही या संदर्भात महत्त्वाचे ठरतात.

मराठी ग्रामीण साहित्याच्या व्यापक संदर्भात माती, पाऊस, नदी, विहीर, शेती, पीक, दुष्काळ, जंगल, पशुधन आणि शेतकरीजीवन हे घटक परस्परांशी जोडलेले दिसतात. त्यामुळे ग्रामीण साहित्याचा अभ्यास हा मानवी जीवनाबरोबरच पर्यावरणीय जाणिवांचाही अभ्यास ठरू शकतो.

याच संदर्भात पंजाबराव देशमुखांच्या विचारांचे साहित्यिक पुनर्वाचन महत्त्वाचे आहे. त्यांच्या विचारांना केवळ धोरणात्मक किंवा प्रशासकीय स्वरूपाचे न मानता ग्रामीण समाजाच्या ज्ञानसंस्कृतीशी जोडून पाहिल्यास मराठी वाङ्मयाच्या अभ्यासाला नवा संदर्भ प्राप्त होतो.

९.आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचे महत्त्व

पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्याचा केवळ एका ज्ञानशाखेतून अभ्यास केल्यास त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे काहीच पैलू स्पष्ट होतात. इतिहास, मराठी साहित्य, कृषिविज्ञान, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि पर्यावरणशास्त्र या शाखांचा परस्परसंबंध लक्षात घेतल्यास त्यांच्या कार्याचे व्यापक स्वरूप अधिक स्पष्ट होते.

इतिहास : त्यांच्या कार्याचा कालखंड, सामाजिक परिस्थिती आणि तत्कालीन राजकीय-सामाजिक संदर्भ स्पष्ट करतो.

मराठी वाङ्मय : त्यांच्या विचारांचे भाषिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक दस्तऐवजीकरण समजून घेण्यास मदत करते.

कृषिविज्ञान : त्यांच्या कृषीविषयक विचारांचे आणि शेतकरीकेंद्री भूमिकेचे वैज्ञानिक विश्लेषण करते.

समाजशास्त्र : ग्रामीण समाज, शिक्षण, सहकार आणि सामाजिक परिवर्तन यांचा अभ्यास करते.

पर्यावरणशास्त्र : जमीन, पाणी, हवामान, जैवविविधता आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या संदर्भात त्यांच्या कार्याचे समकालीन पुनर्वाचन करण्याची संधी देते.

अशा प्रकारे डॉ. पंजाबराव देशमुखांचा अभ्यास हा स्वाभाविकपणे आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचा ठरतो. विविध ज्ञानशाखांतील साधने आणि संकल्पना एकत्रित केल्यास त्यांच्या विचारविश्वातील अंतःसंबंध अधिक स्पष्ट करता येतात.

१०. समकालीन संदर्भातील पुनर्वाचन

आज कृषी क्षेत्रासमोर हवामानातील अनिश्चितता, जलसंकट, मृदाक्षय, उत्पादनखर्च, बाजारातील अस्थिरता आणि ग्रामीण रोजगाराची समस्या यांसारखी अनेक आव्हाने आहेत. त्यामुळे कृषी विकासाचा विचार करताना केवळ उत्पादनवाढीवर भर देणे पुरेसे ठरत नाही. नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण, स्थानिक परिस्थितीशी सुसंगत तंत्रज्ञान आणि शेतकऱ्यांची ज्ञानक्षमता यांचाही विचार करावा लागतो.

डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषी विद्यापीठाच्या कोरडवाहू कृषी संशोधनात नैसर्गिक संसाधनांचा कार्यक्षम वापर, मृदा व जलसंवर्धन आणि स्थानिक परिस्थितीनुसार पीक व्यवस्थापन यांसारख्या बाबींवर भर दिला जातो. मृदाविज्ञानाशी संबंधित संशोधनात मृदा आरोग्य, भूमिसंसाधन व्यवस्थापन, जलसंधारण, मृदा-हानी कमी करणे आणि कोरडवाहू कृषी तंत्रज्ञान यांसारख्या विषयांचा समावेश आहे.

या पार्श्वभूमीवर पंजाबराव देशमुखांच्या कार्याचे पुनर्वाचन करताना शिक्षण, कृषी, विज्ञान आणि पर्यावरण या क्षेत्रांचा एकात्मिक विचार करण्याची आवश्यकता अधोरेखित होते. त्यांच्या कार्यातील ग्रामीण विकासाची भूमिका आजच्या शाश्वत कृषी आणि संसाधन व्यवस्थापनाच्या चर्चेला ऐतिहासिक संदर्भ देऊ शकते.

महाराष्ट्रातील 'डॉ. पंजाबराव देशमुख नैसर्गिक शेती अभियान' आणि 'जैविक शेती मिशन' हे त्यांच्या विचारांचे समकालीन स्वरूप आहे. या उपक्रमांतर्गत शेतकरी गट, प्रशिक्षण, सेंद्रिय प्रमाणपत्र आणि बाजारपेठ यांची साखळी विकसित केली जात आहे.

११. संशोधनातील निरीक्षणे

प्रस्तुत अभ्यासातून पुढील निरीक्षणे समोर येतात :

- डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या कार्याच्या केंद्रस्थानी शिक्षण आणि ग्रामीण समाजाचा विकास होता.
- त्यांच्या कृषीविषयक कार्यामध्ये शेतकरी, सहकार, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि ज्ञान यांचा परस्परसंबंध दिसून येतो.
- ग्रामीण समाजाच्या विकासासाठी आधुनिक ज्ञान आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन पोहोचविणे ही महत्त्वाची गरज त्यांच्या कार्यातून अधोरेखित होते.
- त्यांच्या कृषीविषयक वारशाचा आधुनिक पर्यावरणीय संकल्पनांशी संबंध जोडताना जलसंधारण, मृदासंवर्धन, नैसर्गिक संसाधनांचा विवेकी वापर आणि शाश्वत कृषी ही महत्त्वाची अभ्यासक्षेत्रे ठरतात.
- त्यांच्या कार्याशी संबंधित साहित्य, पत्रकारिता आणि चरित्रपर लेखनाचा मराठी वाङ्मयाच्या चौकटीत अभ्यास केल्यास सामाजिक इतिहास आणि ग्रामीण पर्यावरणीय जाणिवांमधील संबंध अधिक स्पष्ट होऊ शकतो.
- त्यांच्या कार्याचे समकालीन पुनर्वाचन करताना ऐतिहासिक संदर्भ आणि आधुनिक वैज्ञानिक संकल्पना यांच्यातील भेद लक्षात घेणे आवश्यक आहे. आधुनिक पर्यावरणीय संज्ञा त्यांच्या काळातील विचारांना तंतोतंत लागू करण्याऐवजी त्यांच्यातील साम्यस्थळे आणि विचारांची दिशा तपासणे अधिक संशोधनक्षम ठरते.

१२. निष्कर्ष

डॉ. पंजाबराव उपाख्य भाऊसाहेब देशमुख यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विचार केवळ एका राजकीय नेत्याच्या किंवा कृषिमंत्र्याच्या रूपात करणे त्यांच्या कार्याची व्यापकता मर्यादित करणारे ठरेल. शिक्षण, कृषी, सहकार, ग्रामीण विकास आणि सामाजिक परिवर्तन या विविध क्षेत्रांना जोडणारी त्यांची कार्यदृष्टी लक्षात घेतल्यास ते ग्रामीण समाजाच्या ज्ञानाधिष्ठित परिवर्तनाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाचे व्यक्तिमत्त्व म्हणून समोर येतात.

मराठी वाङ्मयाच्या माध्यमातून त्यांच्या विचारांचे पुनर्वाचन करताना ग्रामीण संवेदना, शेतकरीकेंद्री भूमिका, शिक्षणाचा प्रसार आणि सामाजिक जागृती या बाबी स्पष्ट होतात. विज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून पाहिल्यास कृषी विकासासाठी ज्ञान, तंत्रज्ञान, संशोधन आणि स्थानिक परिस्थितीनुसार उपाययोजना यांचे महत्त्व अधोरेखित होते. पर्यावरणीय दृष्टिकोनातून विचार केल्यास माती, पाणी, हवामान आणि नैसर्गिक संसाधनांच्या विवेकी वापराचा प्रश्न केंद्रस्थानी येतो.

आजच्या हवामानबदल आणि पर्यावरणीय आव्हानांच्या काळात कृषी व ग्रामीण विकासाचा प्रश्न अधिक गुंतागुंतीचा झाला आहे. त्यामुळे डॉ.पंजाबराव देशमुखांच्या कार्याचा केवळ इतिहास म्हणून अभ्यास न करता त्यांच्या कार्यातील शिक्षण, विज्ञान, कृषी, सहकार आणि ग्रामीण विकासाच्या परस्परसंबंधांचे समकालीन संदर्भात पुनर्वाचन करणे आवश्यक आहे.

मराठी वाङ्मय, विज्ञान आणि पर्यावरण या क्षेत्रांच्या संगमातून त्यांच्या विचारांकडे पाहिल्यास त्यांच्या कार्याचा व्यापक सामाजिक आणि ज्ञानात्मक अर्थ उलगडतो. अशा प्रकारे डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे विचारविश्व हे शिक्षण, विज्ञान, कृषी, समाज, पर्यावरण या परस्परावलंबी घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी महत्त्वाचे संदर्भक्षेत्र ठरते.

संदर्भसूची

१. दवणे, शरद आर. "डॉ. पंजाबराव देशमुखांचे शैक्षणिक कार्य." Review of Research, खंड ८, अंक ६, २०१९.

२. Watmode, Jagdish R. "Contribution of Dr. Punjabrao Deshmukh in the Field of Agriculture." Delta National Journal of Multidisciplinary Research, Vol. 11, Issue 1, pp. 78–84.

३. जिल्हाधिकारी कार्यालय, अमरावती. "डॉ. पंजाबराव देशमुख." महाराष्ट्र शासन, अमरावती जिल्हा संकेतस्थळ.

४. Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola. "All India Coordinated Research Project for Dryland Agriculture." अधिकृत संकेतस्थळ.

५. Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola. "Department of Soil Science." अधिकृत संकेतस्थळ.

६. Dr. Panjabrao Deshmukh Krishi Vidyapeeth, Akola. "About University." अधिकृत संकेतस्थळ.

७. Nagdeve, M. B., Patode, R. S., Gabhane, V. V. & Ganvir, M. M. "Sustainable Conservation Practices for Dryland Farming in Vidarbha Region of Maharashtra." National Conference on Sustainable Water and Environmental Management, 2017.

८. The Nehru Archive. "Punjabrao Deshmukh." चरित्रात्मक व ऐतिहासिक दस्तऐवज संग्रह.

९. Bharat Krishak Samaj. Krishak Samachar, विशेष स्मृतिअंक, डिसेंबर १९६५.

१०. महाराष्ट्र शासन. "डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक/नैसर्गिक शेती मिशन." कृषी विभाग, २०१८–२०२४.

११. ICAR-ATARI, Pune. "Dr. Panjabrao Deshmukh Natural Farming Mission." PDF दस्तऐवज.

१२. शोध संस्कृती सोसायटी. "डॉ पंजाबराव देशमुख यांच्या कृषीविषयक कार्याचे ऐतिहासिक योगदान." शिक्षण संशोधन, 2024.

१३. AgroWorld. "डॉ. पंजाबराव देशमुख जैविक शेती मिशन (सेंद्रीय शेती)." eagroworld.in, 2020.